

ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA SAVOLLAR TIZIMI ORQALI TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI: O'QITUVCHI SAVOLIDAN O'QUVCHI SAVOLIGA

Alimova Mavluda Adiz qizi

Osiyo xalqaro universiteti

Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim kafedrası v.b. dotsenti, p.f.f.d. (PhD).

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23350766>

Annotatsiya. Tezida savol berish tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning asosiy vositasi sifatida ko'rib chiqiladi. PIRLS o'qish jarayonlariga muvofiqlashtirilgan to'rt darajali savollar tizimi, o'quvchilarni o'qituvchi savollariga javob berishdan o'z savollarini tuzishga bosqichma-bosqich o'tkazish texnologiyasi va o'zbek tilidagi savol qoliplari taklif etiladi. Savollar tizimining ona tili grammatikasi bilan integratsiyasi hamda texnologiya samaradorligini baholash mezonlari asoslanadi.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, savol berish, savollar tizimi, o'quvchi savoli, PIRLS, o'qish savodxonligi, kutish vaqti, o'zaro o'qitish, ona tili, boshlang'ich sinf.

TECHNOLOGY OF DEVELOPING CRITICAL THINKING THROUGH A SYSTEM OF QUESTIONS IN NATIVE LANGUAGE AND READING LITERACY LESSONS: FROM THE TEACHER'S QUESTION TO THE STUDENT'S QUESTION

Abstract. The thesis considers questioning as the main means of developing critical thinking. A four-level system of questions aligned with the PIRLS reading processes, a technology for gradually moving students from answering the teacher's questions to generating their own questions, and question frames in the Uzbek language are proposed. The integration of the question system with native language grammar and the criteria for assessing the effectiveness of the technology are substantiated.

Keywords: critical thinking, questioning, question system, student-generated questions, PIRLS, reading literacy, wait time, reciprocal teaching, native language, primary school.

Savol tanqidiy fikrlashning boshlang'ich nuqtasidir: Suqrot suhbatidan tortib zamonaviy ta'lim texnologiyalarigacha fikrlashni rivojlantirish savol orqali amalga oshiriladi. Biroq darsda beriladigan savollarning ko'pchiligi matndagi tayyor ma'lumotni qayta aytishni talab qiladi, o'quvchining o'zi esa savol bermaydi. Holbuki, E. Markman tadqiqotida 3–6-sinf o'quvchilari matndagi ziddiyatlarni o'z-o'zidan sezmasligi, ammo yo'naltiruvchi ko'rsatmalardan keyin ularni ancha yaxshi aniqlashi ko'rsatilgan [1]. Demak, tanqidiy o'qish o'z-o'zidan shakllanmaydi: u o'qituvchining maqsadli savollari bilan boshlanishi va asta-sekin o'quvchining o'z savollariga aylanishi kerak.

Mamlakatimizda Milliy o'quv dasturi asosidagi «Ona tili va o'qish savodxonligi» fani hamda o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini baholashni nazarda tutuvchi yangi baholash tizimi [2] dars savollari sifatiga yangi talablar qo'ymoqda. Xalqaro PIRLS tadqiqotida o'qish savodxonligi to'rt jarayon bo'yicha baholanadi: aniq ifodalangan axborotni topish, oddiy xulosa chiqarish, g'oya va ma'lumotlarni talqin qilish va integratsiyalash, matn mazmuni va unsurlarini baholash va tanqidiy tahlil qilish; ularga mos ravishda baholashning 20, 30, 30 va 20 foizi ajratiladi [3].

Shu asosda biz to'rt darajali savollar tizimini taklif etamiz. Birinchi daraja – axborotni topish: «Matnda ... haqida nima deyilgan?», «Voqea qayerda bo'lib o'tgan?». Ikkinchi daraja – oddiy xulosa: «Qahramon nima uchun shunday qildi?», «Bu so'z matnda qanday ma'noda ishlatilgan?». Uchinchi daraja – talqin va integratsiya: «Matnning asosiy fikri nima?», «Qahramon matn boshida va oxirida qanday o'zgardi?». To'rtinchi daraja – baholash va tanqidiy tahlil: «Qahramon to'g'ri qildimi? Fikringizni asoslang», «Muallif voqeani nima uchun aynan shunday tugatgan?», «Matndagi qaysi gap fakt, qaysi biri fikr?». Darslik topshiriqlari va o'qituvchi savollarida to'rt daraja muvozanati saqlanishi, ayniqsa uchinchi va to'rtinchi daraja savollariga yetarli o'rin berilishi lozim.

Texnologiyaning markaziy g'oyasi – o'quvchini o'qituvchi savollariga javob berishdan o'z savollarini tuzishga bosqichma-bosqich o'tkazish. Birinchi bosqichda (namuna ko'rsatish) o'qituvchi turli darajadagi savollarni beradi va ularning farqini tushuntiradi: «Bu savolning javobi matnda bor, bunisiga esa o'ylab javob beramiz». Ikkinchi bosqichda (birgalikdagi faoliyat) o'quvchilar savol qoliplari yozilgan kartochkalar – «savol zinapoyasi» yordamida savol tuzadi; S.I. Zair-Bek va I.V. Mushtavinskaya taklif etgan «ingichka va qalin savollar» usuli ham shu maqsadga xizmat qiladi [4]. Uchinchi bosqichda (mustaqil faoliyat) o'quvchilar matnga o'zlari savol tuzadi va juftlikda bir-biriga beradi; 3–4-sinflarda A. Palincsar va A. Brownning o'zaro o'qitish usulidagi «savol beruvchi» roli qo'llanadi [5].

Bu yondashuvning samaradorligi xorijiy tadqiqotlarda tasdiqlangan. B. Rosenshine va hammualliflar o'quvchilarni savol tuzishga o'rgatishga bag'ishlangan tajriba tadqiqotlarini umumlashtirib, bunday o'qitish matnni tushunishni yaxshilashini ko'rsatgan [6]. A. King esa o'quvchilarni savol berish va tushuntirishga maxsus o'rgatish ularning bilimni chuqurroq o'zlashtirishiga olib kelganini aniqlagan [7].

Savol sifati javob sifatisiz to'liq samara bermaydi. M.B. Rowe kuzatuvlariga ko'ra, o'qituvchilar odatda savoldan keyin bir soniya yoki undan kam kutadi; kutish vaqti taxminan uch soniyagacha uzaytirilganda esa o'quvchilarning javoblari uzunroq va asosliroq bo'lgan [8]. Shu bois uchinchi va to'rtinchi daraja savollaridan keyin o'quvchiga o'ylash uchun vaqt beriladi, javob esa «Fikr – dalil – xulosa» tuzilmasida talab qilinadi: «Menimcha, ..., chunki matnda ... deyilgan.

Demak, ...».

Savollar tizimi ona tili grammatikasi bilan bevosita bog'liq. O'quvchi savol tuzar ekan, so'roq olmoshlari (kim, nima, qachon, qayerda, nega, qanday qilib), -mi so'roq yuklamasi va shart mayli shakli («Agar ... bo'lsa, ...?») bilan amalda ishlaydi. Shu tariqa so'roq gaplarni o'rganish grammatik mashqdan tanqidiy fikrlash vositasiga aylanadi: so'roq so'zini tanlash orqali o'quvchi savolning darajasini ham tanlaydi – «kim?», «qayerda?» savollari odatda birinchi darajaga, «nega?», «agar ... bo'lsa?» savollari esa yuqori darajalarga olib boradi.

Texnologiya samaradorligini baholashda ikki ko'rsatkich asosiy hisoblanadi: o'quvchi tuzgan savollarning darajalar bo'yicha taqsimoti va javoblarning asoslanganligi. Bu ko'rsatkichlar tanqidiy fikrlash rivojlanganligining reproduktiv, izlanuvchan va ijodiy darajalari bilan bog'lanadi [9]: reproduktiv darajadagi o'quvchi asosan birinchi daraja savollarini tuzadi, izlanuvchan darajada «nega?» va «qanday qilib?» savollari paydo bo'ladi, ijodiy darajada esa o'quvchi baholovchi va muqobil yechimni talab qiluvchi savollar beradi.

Avvalgi tadqiqotimizda individual yondashuvning tahliliy va mulohaza yuritish ko'nikmalarini shakllantirishdagi muhim o'rni ko'rsatilgan edi [10]; shu bois savol qoliplari o'quvchining darajasiga qarab tabaqalashtiriladi.

Xulosa: savollar tizimi «Ona tili va o'qish savodxonligi» darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning asosiy texnologik vositasi bo'lib, uning samaradorligi savollarning PIRLS o'qish jarayonlariga muvofiq muvozanatli taqsimlanishiga, o'quvchining o'qituvchi savolidan o'z savoliga bosqichma-bosqich o'tishiga hamda savol berishning ona tili grammatikasi bilan uyg'unlashuviga bog'liq.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Darsliklar va o'qituvchi uchun qo'llanmalarda har bir matnga to'rt darajali savollar majmuini berish va uchinchi-to'rtinchi daraja savollari ulushini oshirish.
2. 1–4-sinflar uchun o'zbek tilidagi savol qoliplari – «savol zinapoyasi» kartochkalarini ishlab chiqish.
3. Malaka oshirish kurslarida o'qituvchilarni yuqori darajadagi savollar tuzish va kutish vaqtiga rioya qilishga amaliy mashg'ulotlar orqali o'rgatish.
4. Ona tili darslarida so'roq gaplarni o'rganishni o'quvchilarning matnga savol tuzish faoliyati bilan integratsiyalash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Markman E.M. Realizing that you don't understand: Elementary school children's awareness of inconsistencies // Child Development. – 1979. – Vol. 50, No. 3. – P. 643–655.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26-maydagi «Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-79-son Farmoni // <https://lex.uz>
3. Mullis I.V.S., Martin M.O. (eds.) PIRLS 2021 Assessment Frameworks. – Boston College, TIMSS & PIRLS International Study Center, 2019.
4. Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Развитие критического мышления на уроке. – М.: Просвещение, 2004.
5. Palincsar A.S., Brown A.L. Reciprocal teaching of comprehension-fostering and comprehension-monitoring activities // Cognition and Instruction. – 1984. – Vol. 1, No. 2. – P. 117–175.
6. Rosenshine B., Meister C., Chapman S. Teaching students to generate questions: A review of the intervention studies // Review of Educational Research. – 1996. – Vol. 66, No. 2. – P. 181–221.
7. King A. Guiding knowledge construction in the classroom: Effects of teaching children how to question and how to explain // American Educational Research Journal. – 1994. – Vol. 31, No. 2. – P. 338–368.
8. Rowe M.B. Wait time: Slowing down may be a way of speeding up! // Journal of Teacher Education. – 1986. – Vol. 37, No. 1. – P. 43–50.

9. Alimova M.A. Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish: ped. fan. bo'yicha fals. dok. (PhD) diss. avtoref. – Buxoro, 2025.
10. Alimova M.A. Methodological improvement of developing critical thinking skills in primary school students in native language and reading lessons // Pedagogical Education. – 2025. – Vol. 6, No. 8. – P. 6–11.